

Adalékok Tatabánya (művelődés)történetéhez¹

Tatabánya nemcsak közigazgatásilag Komárom-Esztergom megye székhelye, hovatovább az észak-dunántúli térség szellemi központja is lesz. Nemrégiben ünnepelte fennállásának negyedszázados évfordulóját irodalmi-kulturális folyóirata, az *Új Forrás*, azután jelentékeny szellemi töke látszik koncentrálni a megye tudományos szemléje, a *Limes* körül, és most megjelent a *Tatabányai Levéltári Füzetek* nevű – remélhetően hosszú életű – kiadványsor első kötete.

A megye levéltára, nyilvánvaló történelmi okokból, Esztergomban van, csak 1992. szeptember 10-én kerülhetett sor a Tatabányai Fióklevéltár ünnepélyes megnyitására, amely a fiatal város előde településeinek (Alsógalla, Felsőgalla, Tatabánya, Bánhida) iratanyagát őrzi ettől az időponttól kezdve. A három éve fennálló intézmény kevés számú munkatársa máris letette első kiadványát, amely a négy község művelődéstörténete néhány fejezetét földolgozó tanulmánygyűjtemény és adattár.

A nem egészen ötven esztendőes megyeszékhely szinte újonnan alakult archívumának tudományos rangját megalapozza, a levéltári kutatás és gyűjtés hagyományainak hiányát szinte egycsapásra feledteti a kötet. Természetesen az azért látszik, nincs még népes kutatói csapat az intézmény körül, hiszen a kiadvány lényegében három kutató – az igazgató – a nemrég elhunyt – *Leblancné Kelemen Mária*, a város és a megye helytörténetének tudósa, a könyvtáros *T. Sárny Szabó*

Éva és az egyetemi hallgató *Skrinyár Miklós* – munkáiból állt össze.

Az első rész tanulmányai között a nyitó *Leblancné Kelemen Mária* munkája, amely a város fölé magasodó Turul-émlékmű 1895 és 1992 között keletkezett iratanyagát mutatja be fondtörténeti föltárás formájában. A csaknem száz esztendő szobor-történetét számba vevő tanulmány a millenniumi előkészületektől – midőn *Feszty Árpád* följajlotta a vármegye főispánjának az emlékmű tervezését – egészen a fölüjtitott Turul 1992. november 29-i avatóünnepségéig tekinti át a fennmaradt iratanyagot és képes dokumentációt, levéltári szakcsoportok rendjében.

Skrinyár Miklós demográfia-történeti értekezése Bánhida község 1896 előtti népesedési viszonyainak adatgazdag, egzakt föltárása. A település 1288-ból ránk maradt első írásos említéstől 1767-ig öles léptekkel haladva, majd az úrbéri összeírások kezdetétől a millennium esztendejéig aprólékosan szemügyre véve hosszmeteszetet ad a falu birtok- és népesedési viszonyainak alakulásáról. Forrásai – érthető módon – a különböző összeírások, majd 1869-től a népszámlálások adatsorai.

A kötet legtöbb írása – négy tanulmány, illetve adatközlő írás – a város legismertebb helytörténetésztől, *T. Sárny Szabó Éva* tollából való (ő az *Új Forrás* régi évfolyamaiban is számos helyismereti dolgozatot közölt). Az első cikk az 1937 és 1940 között megjelent *Felsőgalla és Vidéke Ipartestület Értesítője* című szakmai közlöny története, majd három nyomdászattörténeti adatközlés következik: *Adalékok Felsőgalla nyomdászatának történetéhez*, *Gönczöl János nyomdájára 1936-1946*, valamint *Nyitrai Béla nyomdájára 1941-1950* címmel. Mindhárom írás nem pusztán ipar- vagy intézménytörténeti szempontú, a szerző igyekszik számba venni a Felsőgallán működött nyomdák termékeit is.

¹ Szerk. *Tapolcainé dr. Sárny Szabó Éva*, Tatabánya, 1994. Tatabánya Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, 167 old. *Tatabányai Levéltári Füzetek*, 1.

A levéltári almanach második, adattár része – folytatva a tanulmányok művelődéstörténeti tematikáját – alapos dokumentáció: egyrészt a Tatabányán, illetve elődközségeiben működött társadalmi, kulturális, szakmai, politikai, nemzetiségi, sport, érdekvédelmi és vallási egyesületek településrészenként csoportosított és alapadatokkal kiegészített lajstroma; másrészt ugyanezen települések nyomdászainak, könyv-, újság- és hírlapkereskedőinek jegyzéke, szintúgy az iparlajstromokban nyilvántartott adataikkal együtt.

A tartalmas kiadványt sok-sok – még nem egészen tökéletes minőségű – fekete-fehér fénykép, reprodukció gazdagítja. Közülük nem egy kuriózumszámba menő fölvetel akad, például a felsőgallai Gönczöl nyomdában 1941-ben készült kötet borítója és címlapja, amely *Égi hullámokon* címmel rádiós szentbeszéd megismerésének szövegeit adta közre; nemkülönben – életmódtörténeti szempontból – érdekesek a helyi nyomdákból készült báli meghívók vagy autóbusz-menetrendek fakszimilái; ipartörténeti adalékul szolgálnak a nyomdaműhelyek berendezését szemléltető fotók.

A fiatal megyeszékhely nagyon fiatal levéltárának maroknyi, lelkes munkatársa a *Tatabányai Levéltári Füzetek* első kötetével olyan vállalkozásba fogott, amely bővítve-gazdagítva-mélyítve folytatásra érdemes, hagyományteremtő kezdeményezés – a bemutatkozás bizalmat keltő névjegye.

Mezey László Miklós

TÜDŐS S. KINGA:

Erdélyi védőrendszerek a XV-XVII. században

Címlapja templomfehér falazatú, pirosas-okkeres-barnás tónusú színes képen pompázik rajta a gelencei templom, illetve a templom vastosabb tömegéhez a régi haranglábnál jobban igazodó bejárati torony. A templom „jó ismerősöm”, újabkori restaurálásának akkori kulturális mindenesként részese és tanúja is

voltam, s a Háromszékre látogató messziről érkezőkkel, ha lehetséges, a helyszínen csodáltatjuk a Szent László-legenda legteljesebb ábrázolását Erdélyben. Fel is ütöm a századik oldal körül a Gelence címszót s a Nagy Lajost táborozásaiban kísérő János barát jegyzetére tapad a szemem: *„a székelyek harcaikban mindig, Szent Lászlót hívják segítségül”*. Szükség is volt a Szent király segítségére mindenkoron, a máit is beleértve. A szerző Kálti Márk krónikáját idézi a kun vitéz leányrablását bemutató: *„Szent László herceg meglátott egy pogányt, aki lova hátán szép magyar leányt hurcolt magával. Azt gondolta tehát Szent László herceg, hogy ez a váradai püspök leánya és ámbár nehéz sebben volt, mégis nagyhamar üldözőbe vette lova hátán, melyet Szögnek nevezett. Midőn aztán lándzsavégre megközelítette, semmire sem ment vele, mert az ő lova már nem iramodott gyorsabban, annak lova sem maradt vissza semennyit sem: így mintegy kartávolságra volt a lándzsa hegye és a kun háta között. Rákiáltott tehát Szent László herceg a leányra s mondá: Szép hugám! Fogd meg a kunt s vedd magad a földre! Az meg is tette”*.

Mindig rácsodálkozom a szöveg szépségére is, de ott, Gelencén páratlan élmény Szent László fogadalmától, harc-baindulásától az ütközetig, a kun üldözésig és lefejezéséig végignézni a freskó képsorát. A gelencei templom nem véletlenül került tehát a könyvborítóra, egymagában ez a legendaábrázolás is megéri az utas számára Kézdivásárhelyről a gelencei kitérőt. És ráadásként, a XIV. századi freskó mellett, illetve ezzel együtt gyönyörködhet magában a kerített templomban, az évszámos rovásírásban, a gótikus ablak reneszánsz festett falkeretében, az Utolsó vacsora fali képsorában, a templomhajó kazettás mennyezetében. Az utóbbi is egyike a legrégebbeknek, XVII. századi. Eddig Székelyföldön ebből a korból még csak kettőt ismerünk: a farcádit és a székelydályait.

Szülőfalum, Alsócsernáton címszavát keresem. A templom erős, foghíjasra

omlott terméskő védfala alatt gyermekkoromban sokat mászkáltunk, s titokban, mennyei örömeiket átélve másztuk meg nagy magasságú toronyának belső lépcsőjét. Most a könyvből újraolvasom a torony adatait, azt hittem csak a falumbéliek túlzó szeretete emeli a vidéken a legmagasabbra s íme itt van róla Tüdős S. Kinga könyvében is a „nyugta”: *Eredeti állapotában a várfal északi és délnyugati oldalát a fal elé kiugró tornyokkal tovább erősítették. A délkeleti oldalon álló nemcsak harangtorony szerepét töltötte be, de a bejárat fölött is őrködött. A XVIII. század közepe táján a tehetős alsócsernátoniak elhatározták átépítését. Követendő példaként a medgyesi torony állott. Végül a többszintes, kis fióktornyos kupolával koronázott építmény a feljegyzés szerint 27 öl (kb. 50 m) magas volt.*” 1836-ban tűzvész áldozata lett, eredeti magasságát a pusztulás után nem állították vissza, de Orbán Balázs az új toronyról is ezt írhatja: *„Ez egyháznak Felvidéken mindenüvé ellátzó tornya legmagasabb Háromszék minden tornyai közt, pedig az csak törpített kiadása a régi toronynak, mely Erdély legmagasabb tornya volt egykoron.”*

A háromszéki templomvárakról eddig nem jelent meg nagyobb lélegzetű munka. Tüdős Kinga összesen 32 település kerített, tornyos és bástyás védőfállal övezett templomvárat mutat be. Illetve ennél jóval többet, mert összehasonlításával ezeket elhelyezi az erdélyi és a kelet-középeurópai templomvárak közé, bizonyítván, hogy nem elszigetelten jöttek létre, hanem az európai kultúra szerves részei. Dolgozata célja, amint a bevezetőben maga is megállapítja a háromszéki templomvárak történelmi, társadalmi hátterének, építészeti sajátosságainak a felvázolása volt.

A „felvázolás” szerzői szerénység jele. A képekkel, ábrákkal, rajzokkal gazdagon illusztrált könyv a templomvárak bemutatása mellett ezekkel egyenértékű történelmi tényanyagot közöl és értékel. Mikor kezünkbe vesszük tulajdonképpen *Háromszék történelmi képeskönyvébe* lapozunk bele. Tágabb értelemben a székely-

földi, az erdélyi magyarság évszázadai elevenednek eléink. A török betörések kezdete, a templomvárak, védőrendszerek kiépítésének szükségessége. Török, tatárbetörések, dúlások, földrengések, tűzvészek és egyéb pusztítások háborgató történetei mellett a könyv bemutatja – s ez egyik erőssége – a társadalmi, demográfiai, természetföldrajzi hatásokat a templomvárak építésénél. *Kiderül hogy a szabad székelység közösségi életformája, szokásai milyen fontos szerepet játszottak a templomvárak és egyéb erősítésmények építésében.* Ez a „székely szabadság” teszi markánsan mássá a templomépítéseket ezen a tájon, mint Erdély más régióiban. A szerző táblázatokat is közöl, statisztikai adatokat s eképpen mutatja ki a templomvárak nagyságrendje, a helységek családfőinek száma és a társadalmi rétegződés szerinti összefüggést. A már említett Alsócsernátonban az 1614. évi lustra alapján 155 család élt, ebből nemes 2,5 %, szabad székely 38, jobbágy 26,4, zsellér 12,9 %. Természetes tehát, hogy a csernátoni magas torony s a nagytemplom építésében, anyagi hozzájárulással is, a statisztika középső részén lévők járultak hozzá elsősorban. Bár a háromszéki templomvárak építése elsősorban a szabad székelység rétegével hozható összefüggésbe, Tüdős S. Kinga nem feledkezik meg a patronusokról, mecénásokról, tehát a nemesség rendkívüli szerepéről sem. Az Aporok, Kálnokyak, Bédlik, Mikesek, Mikók, Sepsiszentgyörgy esetében a Daczók, másutt mások szereznek a szó szoros értelmében is elévülhetetlen érdemeket templomvárak kialakításában, hisz alkotásaik ma is élnek. A mesterek és művészek gazdag lajstroma, kilétük kutatása ugyancsak témája a könyvnek.

Függelékében fellelhetjük az adományozók és művészpártolók, a mesterek, művészek, építésszek jegyzékét és adatait. Az időrendi tájékoztató, valószínűsített vagy pontos adataival, külön értéke a könyvnek. Terepen eligazító a háromnyelvű névtár is. A könyv utolsó lapjain a román és angol nyelvű összefoglaló a más ajkúak eligazítását szolgálja.

Az Erdélyi védőrendszerek a XV-XVIII. században, alcíme szerint a Háromszéki templomvárak „drága” könyv. Ára 850 Ft., de *értéke* ennek sokszorososa.

Sylvester Lajos

KOLTA LÁSZLÓ:

Bátaapáti

Bátaapáti újkori történetének 265. évében, 1995-ben a belbecs és a külsín szerencsés találkozásának lehetünk tanúi *dr. Kolta László* tanár, 1996. évi Bél Mátyas díjas községmonográfiájában.

Tolna megyei Völgyésigébe kalauzol bennünket ez a tömörségében, szakszerűségében honismereti tankönyvnek is minősíthető, hasznos tudnivalók közlésére törekvő útkönyv. Ez a tájegység *Vörösmarty* arra ihlette, hogy „fiatalsága tündérországa”-nak, *Illyést* pedig „a magyar romantika meseföldjének” nevezze. S hozzáteszi: „Egy sarok Svájcot látsz benne.” Ebbe a világba született bele Kolta László, a monográfia szerzője.

A múlt századi térképeken tucatnyi *Apáti* található. A közigazgatás korszerűsítése, a posta- és vasútforgalom kiépülése követelte ezek megkülönböztetését. Kézenfekvő, hogy az évezredünk elején a pécsváradi apátság, majd a bátai apátság birtokaként említett falu 1903-ban hivatalosan Bátaapáti lett.

Magyar, török, majd császári szolgálatban érdemeket szerzett osztrák urak voltak a falu birtokosai. A török alóli felszabadító háborúkban lakatlaná vált falut 1730-ban németajkú evangélikusokkal telepítették be. A kedvező telepítési feltételeknek és a nép szorgalmának tudható be, hogy hamarosan imaházát és iskolát emeltek, majd az 1789-ben felszentelt barokk templomuk oltárképeinek (Utolsó vacsora) megfestéséhez *Wits István* akadémiai festőt hívhatták meg.

Milyen embernek ismerjük meg a Luther Márton hitelveit követő, német birodalomból ideteleptült apáti polgárt? Az általános nézet szerint: szorgalmas, takarékos, a kényelmetlenséget jól tűrő, a föld- és állatállomány gyarapításáért nél-

külöző, feletteseit megsüvegelő, a politikával nem törődő ember, aki alázattal tűri, hogy Isten grádicsán a legalsó fok jutott neki. A módos gazdák erősen örködnek az egyházi és polgári vezetésben megszerzett előjogaik felett.

A társadalmi helyzet tükröződik a településszerkezetben is: a parasztgazdák a falu szívében, a szegények a mellékutcákban laknak. Egyedül a templomi ülésrendben van demokrácia, ott alapvetően az életkor, a családi állapot és a nem határoz. A szertartás nyelve a német. A múlt század vége óta érzékelhető magyarosítási törekvése ellen hevesen tiltakozik az 1938-tól élénkülő Volksbund. Mivel a község túlnyomórészt földnélküli lakói nem remélhettek hathatós támogatást a magyar állami vezetéstől, könnyű dolguk volt az agitátoroknak. Ők a győztes háború reményében földet, biztos megélhetést ígérve, maguk mögé sorakoztatták a lakosság 80 %-át. Jóllehet Apátiiban is megalakult a náci eszméket elutasító *Hűséggel a Hazához* mozgalom (Kolta László megjelentette a mozgalom válogatott dokumentumait 1994-ben!), a lakosságnak csak 10 %-a vállalta a tagsággal járó kockázatot: a volksbundistáktól elszenvedett zaklatásokat. 1946-ban a német anyanyelvűiek többségét kitelepítették Németország amerikai zónájába, helyükre bányász családokat hoztak. A földhöz mitsem értő jövevények egy része a kollektivizálástól idegenkedve visszaköltözött a Heves megyei *Istenmezejére*.

Az 1960-as évek végén végrehajtott gazdasági, közigazgatási, iskolai összevonások és körzetesítések eredményeként úgy tűnt, hogy Bátaapáti felett meghúzták a lélekharangot.

A rendszerváltozással halvány reménysugár jelent meg a falu életében. Visszaszerezte önállóságát. Iskoláját ismét gyerekek zsivaja tölti meg. A Paksi Atomerőmű védnökséget vállalt a falu felett, fedezte Kolta László községmonográfiájának kiadását. Az Európai Bortermelő Kft. felfigyelt az Apponyiak szőlőtermelő hagyományaira és borgazdaságot hozott

létre. A 430 lelkes községnek remélhetőleg sikerül megállni a lejtőn.

A könyv megjelenése után fölkerestem Bataapáti. Egy nagy mosolygás ez a falu. A félévszázaddal ezelőtt kitelepített németek gyönyörűen rendbehozták műemlék-jellegű evangélikus templomukat. Tiszta utcák, virággal szegélyezett járdák, kipingált tornácok, fehérre meszelt falak köszöntik az odalátogatókat. (Bataapáti, 1995.)

Szilágyi Mihály

ISTVÁN LAJOS:

Korondi gyermekhangszerek

Új sorozatkiadványt indított útjára Kriston Vízi József és Szakál Aurél szerkesztő az Illyés Alapítvány támogatásával. A magyar falusi gyermekhangszerek sorozat első kötete István Lajos munkája. A szerző jól ismert: a Székelyföldön, közelebből a Sóvidéken élő és dolgozó önkéntes néprajzi gyűjtő, akinek munkái eddig is szép számban láttak napvilágot.

A gyermekjáték-hangszerek közé egyfelől a közönséges hangszerek kezdetleges változatai, másfelől pedig gyermekjáték céljára is alkalmas hangszerek tartoznak. A hagyományos paraszti játékok között igen gazdag a hangszerek világa a Székelyföldön is. Ezt a sokszínű hagyományanyagot mutatja be az Erdélyt reprezentáló korondi kötet. A szerző elsősorban saját gyermekkorának, az 1921-1930-as éveknek az emlékeit idézi.

A falusi gyermekek számára főként maga a természet nyújtotta a játékhangszerek alapanyagát: nyers növényekből készült a *fűzfafingó*, a *fűzfafurulya*, a *fűzfakiürt*, a *hársfakiürt*, a *fűmuzsika*, a *hagymaszárfingó*, a *bürröksíp*. De készültek hangszerek egyszerű falevélből, kukoricakóróból vagy faháncsból is.

Sokféle hangszer készült a ház körül található különféle anyagokból: *tollszár-síp*, *csőfütty*, *fésűre tett papír*, *nájlonduda*.

Korondon különlegesen sokféle cseréphanaszter készült és készül ma is, hagyományosak és újkeletűek egyaránt. A náluk *kakukk* néven ismert, kakukkgangot adó hangszert az 1920-as évek eleje óta készítik. Az 1930-as évektől kezdve készülnek *füttyöskorsók* is. A *füttyösmadár* is nagyon elterjedt a községben, s a kerámiaárusító helyeken is keresett termék. A *hajás cserépsíp*ot és a *körtemuzsikát* István Lajos 1984-ben honosította meg Korondon, ezek azóta is nagyon népszerűek. Az *okarina* készítésével is számos korondi fazekas próbálkozott már. A cserépből készült *csengettyűk* az 1980-as években jelentek meg a korondi edénypiacon, melyeket gyermekeknek vásároltak mint érdekességet.

A gyermekek a háznál található legkülönbözőbb tárgyakat szokták kinevezni a házi zenekar számára: a tölcsérral dudálnak, az evőeszközökkel valóságos hangzavart keltenek, s a pléhfedők és egyéb pléhedények is igen kedvelt játékszerek.

A vásárfiak között számtalan kedves gyermekhangszer is megtalálható: a *furulya*, a *szájharmonika*, a *pléhfütty*, a *pléhsíp*, a *trombita*, s a cukorból készített *cukorsíp*, melyet üzletben is árultak.

E hangszerek nélkül is lehet muzsikálni: a füttyülés, az ujjak segítségével történő füttyögetés, a kakukkolás, az ajakhúzogatás is népszerű játék.

A gazdagon illusztrált kötetet nemcsak a néprajz iránt érdeklődők, hanem a gyerekek, a szülők és a pedagógusok figyelmébe is ajánlhatjuk. Jó lenne, ha ezek a régi kedves tárgyak új életre kelnének a mai gyerekek körében. (Kecskemét, 1994.)

Bereznai Zsuzsanna